

KONRAD S. MORAWSKI

STATUS GAZETY „POLITIKA” W JUGOSŁAWII KARADORĐEVIĆÓW (1918–1941)

STATUS OF THE NEWSPAPER “POLITIKA”
IN KARADORĐEVIĆ’S YUGOSLAVIA (1918-1941)

Abstract

The newspaper *Politika* was founded on 25 January 1904 by Vladislav F. Ribnikar. Since that time the Serbian press market has begun to develop, and the *Politika* permanently has taken the important role up to this day. The newspaper witnessed important events in the Balkans in the twentieth century and the early twenty-first century but at the same time it was also under strong influence of Serbian centers of political authority.

One example of such an influence was the status of the *Politika* in the period during the reign of Karadorđević dynasty in Yugoslavia, in 1918-1941. The newspaper then served a propaganda function for the royal court, particularly in 1929-1934. Then King Alexander ruled in an authoritarian way and *Politika* played an important part in the country. The mechanism of functioning of the newspaper in the period of the royal authoritarianism, as well as in the remaining years of the interwar Yugoslavia was thus discussed in the article to help clarify the status of *Politika* under the rule of Karadorđević.

Key words: newspaper *Politika*; Karadorđević’s Yugoslavia; Vladislav F. Ribnikar; Serbian press market; propaganda; King Alexander

STRESZCZENIE

Gazeta pod nazwą „Politika” została założona 25 stycznia 1904 roku przez Vladislava F. Ribnikara. Od tego czasu zaczął kształtować się serbski rynek prasowy, w którym „Politika” trwale zajmuje istotne miejsce do dzisiejszego dnia. Gazeta była świadkiem ważnych i doniosłych wydarzeń na Balkanach w XX wieku i na początku XXI wieku, ale zarazem znajdowała się również w strefie ścisłych wpływów politycznych serbskich ośrodków władzy. Jednym z przykładów takiego wpływu był status „Politiki” w okresie panowania dynastii Karadorđevićów w Jugosławii w latach 1918–1941. Gazeta pełniła wtedy funkcję propagandową dworu królewskiego, co dało się szczególnie zauważyć w latach 1929–1934. Wtedy bowiem król Aleksander I sprawował autorytarne rządy w państwie, których ważną częścią stała się „Politika”. Mechanizm funkcjonowania gazety zarówno w okresie autorytaryzmu królewskiego, jak i w pozostałych latach międzywojennej Jugosławii został więc poddany omówieniu, które umożliwiło wyjaśnienie statusu „Politiki” pod panowaniem Karadorđevićów.

Słowa kluczowe: „Politika”; dynastia Karadorđevićów; Jugosławia; król Aleksander I; propaganda; prasa

UWAGI WSTĘPNE

Gazetę „Politika” można nazwać jednym z największych i najbardziej wpływowych tytułów prasowych w Serbii. Pomimo wzrostu znaczenia cyfrowych środków masowego przekazu na początku XXI wieku tradycyjny model „Politiki” znajduje regularne uznanie wśród czytelników serbskich. Świadczą o tym wyniki badań przeprowadzonych przez The International Federation of Audit Bureaux of Circulations¹: przeciętna liczba sprzedanych numerów tej gazety w dziennym cyklu wydawniczym wynosiła 59 023 egzemplarzy w 2011 roku. W roku 2014 na zlecenie Open Society Foundations² przygotowano raport, z którego wynika, że zatrudnienie w „Politice” wynosiło niecałe pół tysiąca pracowników, a stronę internetową gazety odwiedzało miesięcznie około 380 000 użytkowników (Surčulija, Pavlović, & Jovanović Padejski, 2011).

Jelena Surčulija, Biljana Pavlović i Đurđa Jovanović Padejski (2011), autorzy wspomnianego raportu, zauważyli iż „Politika” znajduje się w gronie gazet pełniących najważniejszą nietabloidową funkcję prasową w Serbii. Oprócz tego tytułu w raporcie wymieniono też inne wysokonakładowe dzienniki serbskie, „Blic” i „Večernje Novosti”. Te trzy gazety należy więc postrzegać jako opiniotwórcze w Serbii. Wymienione gazety w 2011 roku posiadały łącznie 60% wpływów w serbskim rynku prasowym, choć warto jednocześnie zauważyć, że „Politika” ustępowała najważniejszej konkurencji pod względem dwóch ważnych wskaźników: przeciętnej liczby sprzedanych numerów w dziennym cyklu wydawniczym, a także popularności strony internetowej³.

• • • • •

¹ The International Federation of Audit Bureaux of Circulations – międzynarodowa organizacja założona w Sztokholmie w 1963 roku. Zajmuje się m.in. kontrolą oraz weryfikowaniem informacji o dystrybucji prasy w obiegu krajowym i międzynarodowym. Współpracuje z wieloma krajowymi organizacjami, takimi jak np. Związek Kontroli Dystrybucji Prasy w Polsce. Dane zebrane przez IFABC należy ocenić jako wysoce wiarygodne. Więcej o organizacji na jej stronie internetowej.

² Open Society Foundations – organizacja założona w Nowym Jorku w 1993 roku (początkowo pod nazwą Open Society Institute). Jej podstawowe cele zostały zogniskowane wokół m.in. promowania standardów demokratycznych i niezależności w mediach. Temu właśnie służył raport o mediach w Serbii, który pod egidą Open Society Foundations przygotowali Jelena Surčulija, Biljana Pavlović i Đurđa Jovanović Padejski.

³ „Blic” w 2011 roku w przeciętnym dziennym cyklu wydawniczym nabyło 133 460 osób, zaś w 2010 roku przeciętna liczba użytkowników strony internetowej tej gazety w cyklu miesięcznym wynosiła 1 300 000

Ponadto dało się zauważyć ogólny spadek przeciętnej liczby sprzedanych numerów „Politiki” w dziennym cyklu wydawniczym. W 2008 roku każdego dnia gazetę nabywało przeciętnie 73 949 osób, w 2009 roku – 69 883 osób, a w 2010 roku – 63 355 osób. W każdym razie obniżenie popularności „Politiki” było wpisane w ogólnoswiatową tendencję spadku znaczenia prasy tradycyjnej, na który istotny wpływ na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku wywarła popularyzacja cyfrowych środków masowego przekazu⁴. Biorąc pod uwagę wymienione wskaźniki, zasięg „Politiki” należy określić również jako mniejszy w porównaniu do popularnych tabloidów serbskich „Alo!” i „Press”, choć profil tych dwóch gazet nawiązuje do tonów rozrywkowych i tanich sensacji, a więc trudno porównywać ich wartość opiniotwórczą z trzema gazetami wymienionymi w raporcie Open Society Foundations. Innym wskaźnikiem, który świadczył o alarmującym obniżeniu popularności „Politiki”, była drastyczna redukcja zatrudnienia w gazecie na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku. Jej rezultatem było zwolnienie około 300 osób we wskazanym okresie⁵.

Wymienione kwestie nie doprowadziły do marginalizacji działalności „Politiki”. Wpływ na taki obrót spraw miała przeszło stuletnia historia i tradycja, którymi nie może poszczycić się żadna inna gazeta w kręgu państw postjugosłowiańskich. W Serbii wykształciła się trwała grupa czytelników przywiązanych do „Politiki”. Gazeta stała się symbolem przemian, jakie zachodziły na Bałkanach w XX wieku i w pierwszej dekadzie XXI wieku. Odkąd utworzono „Politikę” na łamach gazety z wysokim profesjonalizmem opisywano też zagadnienia gospodarcze, kulturowe, społeczne i inne we wspomnianym okresie.

Pomimo wysokich standardów utrwalonych przez kolejne redakcje „Politiki” gazeta nie oparła się instrumentalizacji politycznej. Należy bowiem pamiętać, że niezależność i wolność prasy bywa często kwestionowana w rezultacie działalności rządów państwowych, odpowiednio ustosunkowanych i zorganizowanych działaczy politycznych lub finansistów, a także jako rezultat oddziaływania czynników zewnętrznych na krajowy rynek prasowy. W ten sposób środowisko prasowe może stać się głośnicem propagandy kół politycznych lub środowisk, które wywarły na nią wpływ. Narracja stosowana w „Politice” w okresie istnienia trzech dwudziestowiecznych form państwa jugosłowiańskiego⁶ była na ogół wyrazem realizacji owej instrumentalizacji politycznej.

W latach 1918-1941 działalność „Politiki” podporządkowali swoim interesom Karadordeviciowie panujący w Królestwie Jugostawii⁷ (Petranović & Zečević, 1988, ss. 315–316). W okresie po II wojnie światowej gazetę przejęli komuniści, którzy uczynili ją ważnym mechanizmem utrwalania swej władzy w Jugostawii. Na przełomie lat osiem-

.....

osób. Te wskaźniki dla dziennika „Večernje Novosti” przedstawiały się następująco: sprzedaż – 121 413 osób w 2011 roku, a popularność strony internetowej – 530 000 osób w 2010 roku.

⁴ W Serbii wyłącznie tabloidowy „Alo!” zanotował nieznaczny wzrost liczby czytelników w porównaniu do 2010 i 2011 roku.

⁵ W tym samym czasie „Blic” zwiększył zatrudnienie o około 60 osób. Jednak nawet pomimo dysproporcji w polityce kadrowej „Politika” pozostała najważniejszym potentatem prasowym pod względem zatrudnienia.

⁶ Problematyczną kwestią jest nazewnictwo trzeciej formy państwa jugosłowiańskiego, tzn. Federalnej Republiki Jugostawii. Było to bowiem państwo utworzone na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku w rezultacie rozpadu Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugostawii. Jednak wielu uczestników środowiska międzynarodowego, m.in. USA, traktowało w sensie uznaniowym FR Jugostawie jako Serbię i Czarnogórę już od momentu jej ustanowienia w kwietniu 1992 roku. Głównym powodem takiego obrotu spraw była wąska forma tzw. Trzeciej Jugostawii, w skład której nie weszły Chorwacja, Słowenia, Bośnia i Hercegowina oraz Macedonia, leżące przecież u podstaw klasycznego ideału państwa jugosłowiańskiego. W sensie formalnoprawnym Federalny Parlament Jugostawii w dniu 4 lutego 2003 roku uchwalił postanowienia, na mocy których w miejsce federalnej jugosłowiańskiej struktury ustanowiono unię polityczną pod nazwą Serbia i Czarnogóra. Taki stan rzeczy oznaczał formalną klęskę przeszło osiemdziesięcioletniego państwowego bytu jugosłowiańskiego.

⁷ W latach 1918-1929 to państwo nosiło nazwę Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, zaś w dniu 3 października 1929 roku król Aleksander I na mocy dekretu przemianował nazwę na Królestwo Jugostawii.

dziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, gdy państwo jugosłowiańskie ulegało rozpadowi, największy wpływ na działalność „Politiki” wywarła ekipa Slobodana Miloševića. Pod koniec XX wieku wraz z zakończeniem tzw. wojen jugosłowiańskich⁸ profil „Politiki” uwolnił się od ścisłego wpływu politycznego. W każdym razie w 2012 roku w stosunku do gazety wykształciła się kolejna grupa silnych wpływów, ponieważ 50% jej udziałów przejęła Wschodnia Grupa Medialna z siedzibą w Moskwie⁹. Część serbskich środowisk opiniotwórczych wyraziła wtedy przekonanie, że profil „Politiki” ulegnie przekształceniu w procesie realizacji interesów rosyjskich w Serbii.

Interesujące mechanizmy dziennikarstwa uprawianego na łamach „Politiki” wykształciły się w okresie panowania dynastii Karađorđevićów w Jugosławii w latach 1918-1941. Gazeta dysponowała wtedy przesłankami niezależności, ale w najbardziej doniosłych okresach istnienia królewskiej Jugosławii, szczególnie w czasie rządów autorytarnych króla Aleksandra I w latach 1929-1934, przejmowała rolę nosiciela poglądów głoszonych przez Karađorđevićów. Na podstawie skali wpływów w międzywojennej „Politice” można było więc dokonać obserwacji przesłanek procesu instrumentalizacji politycznej, który nie cechował się opresyjnymi metodami (stosowanymi np. przez komunistów po II wojnie światowej), ale przemyślanymi zabiegami służącymi realizacji konkretnego celu politycznego. Karađorđevićowie rozumieli bowiem potrzebę wolności prasy. Swoje poglądy na łamach „Politiki” forsowali w stanie najwyższej potrzeby. Tyle że, biorąc pod uwagę burzliwe dzieje międzywojennej Jugosławii dosyć często zachodziła konieczność sięgania do gazety, aby korzystając z jej popularności uzyskać legitymizację społeczeństwa wobec konkretnych inicjatyw politycznych.

Artykuł omawia status „Politiki” w międzywojennej Jugosławii ze szczególnym uwzględnieniem okresu rządów autorytarnych króla Aleksandra I w latach 1929-1934. Umożliwi to czytelnikom zapoznanie się z mechanizmem funkcjonowania popularnej i opiniotwórczej gazety w klimacie wpływów dworu Karađorđevićów. Artykuł odzwierciedla także przesłanki działalności bałkańskiego środowiska prasowego w okresie międzywojennym oraz charakteryzuje najważniejsze wydarzenia w Jugosławii w latach 1918-1941 w oparciu o narrację prasową.

GENEZA „POLITIKI”

Paradoksem historii można uznać genezę utworzenia „Politiki” w zestawieniu z jej późniejszą instrumentalizacją polityczną. Gazeta została bowiem założona 25 stycznia 1904 roku w rezultacie zniesienia cenzury prasowej w Królestwie Serbii. Do tego czasu problemem ówczesnego, nie w pełni wykształconego serbskiego rynku prasowego było panowanie dynastii Obrenovićów, a w szczególności zniechęconego nad Dunajem króla Aleksandra¹⁰ (Ljušić, 1998). Młodociany władca, autor megalomanii i licznych skandali, wo-

• • • • •

⁸ Wojny jugosłowiańskie toczyły się na Bałkanach w latach 1991-1995, a także 1998-1999. Według International Center for Transitional Justice wojny jugosłowiańskie pochłonęły około 140 tysięcy ofiar, zaś zdaniem profesora Roberta Craiga Naciona (2003) tę liczbę należy szacować w okolicach 200 tysięcy osób. Doktor Milton Leitenberg (2006) wskazał liczbę 310 tysięcy ofiar.

⁹ Połowa udziałów pozostała w rękach niemieckiej Funke Mediengruppe i spółki akcyjnej Politika AD.

¹⁰ Książę Aleksander Obrenović nie miał nawet 13 lat, gdy 6 marca 1889 roku został ogłoszony następcą tronu na rzecz abdykującego króla Milana, który ogłosił iż będzie doglądał spraw państwa do czasu osiągnięcia odpowiedniego wieku przez syna. Taki stan rzeczy trwał cztery lata, gdy w 1893 roku po ukończeniu szesnastu lat Aleksander odrzucił regencję i obwołał się królem z pełnią praw.

bec nieprzychylności narodu serbskiego zastosował agresywną cenzurę, która zapobiegła próbom wykształcenia się niezależnych serbskich tytułów prasowych.

Pierwszym wyraźnym odzwierciedleniem działalności cenzorskiej króla Aleksandra Obrenovicia było ustanowienie konstytucji w 1901 roku, która znacząco ograniczyła wolność słowa i wypowiedzi publicznej w Serbii (Mrђеновић, 1988, s. 145). Na początku 1903 roku monarcha wydał dekret zawieszający konstytucję, który odebrał pozostałe podstawowe wolności Serbom w zakresie głoszenia poglądów innych od ośrodka władzy (Clark, 2013, ss. 10–11). W Królestwie Serbii nastąpiła wtedy ostra cenzura, w rezultacie której wiele osób próbujących kreować niezależne środowisko prasowe udało się na emigrację. Wśród nich był Vladislav F. Ribnikar („Владислав Рибникар”, 1914, s. 1). Jedynym drukowanym pismem w kraju na przełomie XIX i XX wieku były „Srpske Novine” („Српске Новине”), które w rzeczywistości sprawowały funkcję dziennika rządowego podległego monarche. Trudno więc mówić o serbskim rynku prasowym pod panowaniem Obrenovićów, szczególnie w okresie władzy zakompleksionego króla Aleksandra.

Zabiegi młodego władcy były umotywowane krytyką, którą wobec niego zgłaszali serbscy intelektualiści i społecznicy. Wśród tych warstw społeczeństwa serbskiego u progu XX wieku wysnuto podejrzenie o bezpłodności monarchy. Dwór kategorycznie zaprzeczał tym pogłoskom, ale wykształcona część społeczeństwa, w dużej części protoplaści serbskiego żurnalizmu, podjęli wysiłki dla rozpropagowania informacji o chorobie władcy. Nie było w tym próby uzyskania korzyści finansowych, a bezdzietność Aleksandra Obrenovicia traktowano jako problem o najwyższej randze państwowej. Współcześnie powiedzielibyśmy, że artykuły na temat płodności władców państw są domeną dzienników tabloidowych, ale wówczas był to poważny problem polityczny w Serbii, który próbowano podnieść do rangi dyskusji publicznej. Bezpłodność Aleksandra Obrenovicia oznaczała, po pierwsze, brak ciągłości władzy dynastycznej w państwie, a po drugie, otwierała możliwość osadzenia na tronie serbskim znienawidzonego w państwie porucznika Nikodema Lunjevica, okrytego złą sławą szwagra monarchy¹¹.

Starania serbskich intelektualistów i społeczników odniosły spodziewany rezultat. Duży wpływ na taki obrót spraw miał fakt, że już od wprowadzenia konstytucji w 1901 roku w środowisku serbskich oficerów wojskowych pojawiły się plany zamordowania króla Aleksandra Obrenovicia. Gdy owe plany uzyskały legitymizację intelektualistów i społeczników, przeprowadzenie zamachu mogło oznaczać fundamentalne zmiany w Serbii. Duma i wybuchowy temperament leżące u podstaw tożsamości serbskiej były czynnikiem sprawczym obalenia Obrenovićów na drodze wojskowego zamachu stanu, który miał miejsce nocą z 10 na 11 czerwca 1903 roku¹². Zamach został przeprowadzony przez grupę oficerów wojskowych, której trzon utworzyli porucznik kawalerii Antonije Antić, kapitanowie Radomir Arandelović i Milan Petrović oraz porucznicy Dragutin Dulić i Dragutin Dimitrijević Apis¹³.

Serbscy oficerowie nie okazali litości parze królewskiej. Dokonano bowiem okrutnego mordu na królu Aleksandrze i królowej Dradze, następnie zbezczeszczone ciała zamordo-

• • • • •

¹¹ Było coś na rzeczy w pogłoskach o możliwości objęcia tronu przez Nikodema Lunjevica, skoro nawet w polskiej prasie wymieniono szwagra monarchy jako pretendenta do korony serbskiej. *Część nieurzędowa*, „Gazeta Lwowska”, 13 VI 1903, nr 133, s. 2.

¹² Trzeba zauważyć, że to wydarzenie w Serbii zostało upamiętnione jako przewrót majowy, gdyż według kalendarza juliańskiego zamach miał miejsce nocą z 29 na 30 maja 1903 roku.

¹³ Ostatni wymieniony oficer stał na czele sekretnej wojskowej organizacji Unifikacja albo Śmierć (Ujedinjenje ili Smrt, Уједињење или Смрт), potocznie znanej jako Czarna Ręka (Crna Ruka, trans. Црна Ручка), której w późniejszych latach przypisano zorganizowanie zamachu, choć w rzeczywistości odpowiadała za współorganizację mordu na parze królewskiej. Szerzej o działalności organizacji można dowiedzieć się w opracowaniu Jima Weavera z 2002 roku pt. *The Serbian Black Hand* (Weaver, 2002).

wanych. Tej nocy śmierć poniósł też rzekomy pretendent do tronu Nikodem Ljunevica, jego brat Mikołaj, a także kilku żołnierzy i oficerów straży pałacowej. Równocześnie zamordowano premiera generała Dimitrije Cincara-Markovicia oraz ministra wojny generała Milovana Pavlovicia. Ciężkie rany odniósł minister spraw wewnętrznych Velimir Todorović¹⁴.

Rankiem 11 czerwca 1903 roku grupa zamachowców na łamach gazety „Srpske Novine” ogłosiła następujący komunikat: „Dziś w nocy zastrzelono króla Aleksandra i królową Dragę. Utworzono nowy rząd. Konstytucję z 25 marca 1901 roku przywrócono. Skupczygnę¹⁵ zwołano na 15. bieżącego miesiąca”¹⁶. Przywrócenie konstytucji oznaczało częściowe odmrożenie cenzury, a także otwierało możliwość wykształcenia się niezależnego serbskiego rynku prasowego.

Kolejnym doniosłym wydarzeniem, konsekwencją zamachu stanu w Serbii, było objęcie władzy w państwie przez Karadorđevićów, jeszcze w czerwcu 1903 roku. Na uroczystym posiedzeniu parlamentu przegłosowano kandydaturę księcia Piotra na króla Serbii. Pierwszy głosujący deputowany stwierdził: „Wybieram Serba, Piotra Karadorđevicia”. Sala odpowiedziała na te słowa okrzykiem: „Niech żyje!” („Nowy król serbski”, 1903, s. 1). Wybranie postępowych Karadorđevićów na władców Serbii oznaczało *de facto* ustanowienie wolności prasy. Warto zauważyć, że uroczysta koronacja następcy Aleksandra Obrenovicia nastąpiła dopiero 21 września 1904 roku.

Nim jeszcze ksiązę Piotr został koronowany, wczesną jesienią do Serbii powrócił Vladislav F. Ribnikar. Serb urodzony 13 listopada 1871 roku w prowincjonalnym Trsteniku studiował historię filologii w paryskiej Sorbonie, gdzie uzyskał tytuł magistra. Następnie podjął studia doktoranckie w Uniwersytecie Humboldta w Berlinie, które przerwał w 1903 roku. Ribnikar pragnął bowiem odegrać jakąś rolę w Serbii pod panowaniem Karadorđevićów. Dostrzegł zmianę jakości życia w państwie serbskim, gdy ksiązę Piotr zniósł cenzurę. To umożliwiło Ribnikarowi założenie w dniu 25 stycznia 1904 roku niepowiązanej z żadnym obozem politycznym „Politiki”, która wkrótce stała się najważniejszą gazetą codzienną w Królestwie Serbii, a następnie w Jugosławii¹⁷.

W początkowym etapie działalności gazeta wykazywała dużą niezależność. Świadczył o tym fakt, że w połowie marca 1909 roku w „Politice” opublikowano krytyczny artykuł o najstarszym synu króla Piotra I, głównym pretendencie do tronu, księciu Jerzym¹⁸. Pomimo że następca tronu był człowiekiem o niepocztytalnej osobowości, redakcja „Politiki” wykazała się dużą odwagą, stawiając w negatywnym świetle niezwykle ważną osobę publiczną. Nie trzeba w istocie innych dowodów na ówczesną niezależność gazety.

• • • • •

¹⁴ O zamachu szeroko pisano na łamach prasy międzynarodowej. Jedną z najbardziej wiarygodnych relacji przygotowano na łamach paryskiego „Le Figaro”, gdzie ceniony dziennikarz Emile Berr opublikował obszernie fragmenty rozmowy przeprowadzonej z jednym ze świadków zamachu, który był też *de facto* jednym z zamachowców („Notre enquête à Belgrade”, 1903, ss. 2–3).

¹⁵ Serbskie określenie parlamentu. W polskich przekładach, w zależności od regionu, spotyka się również określenia skupsztyzna lub skupsztyzna.

¹⁶ „Српске Новине”, 11 VI 1903, nr 117, s. 1 (w cytowanym dokumencie data wyłożona zgodnie z regulami kalendarza gregoriańskiego, a nie juliańskiego).

¹⁷ Po wybuchu I wojny światowej Ribnikar wziął w niej aktywny udział. Zmarł 1 września 1914 roku zastrzelony na górze Sokolska Planina nieopodal miasteczka Krupanj. Zaledwie dzień wcześniej na polu bitwy poległ jego najmłodszy brat kapitan Darko F. Ribnikar. W wojnie uczestniczył też trzeci z braci Ribnikarów o imieniu Slobodan, który zmarł w realiach Królestwa SHS. Na łamach „Politiki” w wydaniu z 3 września 1914 roku o śmierci jej założyciela napisano iż „zginął za Wielką Serbię” („Владислав Рибникар”, 1914, s. 1).

¹⁸ Najstarszy syn króla Piotra I oficjalnie zrzekł się pretensji do tronu 27 marca 1909 roku. Wpływ na jego decyzję wywarły elity polityczne i wojskowe w Królestwie Serbii, które Jerzemu zarzucały niepocztytalną osobowość. Zarzuty zostały natężone, gdy na początku 1909 roku ksiązę Jerzy skopał swojego służącego o nazwisku Kolaković, który zmarł w następstwie ran odniesionych w okolicach brzucha. Te i inne wątki mrocznej biografii księcia Jerzego zostały opisane w „Politice” („Престолонаследник Ђорђе”, 1909, s. 1).

Status „Politiki” zaczął ulegać zmianie po 1 grudnia 1918 roku. Tego dnia dokonano się uroczyste zjednoczenie Państwa SHS i Królestwa Serbii. Utworzono pierwszą dużą formę zjednoczonego państwa południowosłowiańskiego – Królestwo Serbów, Chorwatów i Słowenów – późniejszą Jugosławię¹⁹. W państwie o bogatej mozaice narodowościowej i wyznaniowej, będącym też obiektem licznych wpływów mocarstwowych, wykształciło się wiele problemów wewnętrznych i zewnętrznych już u progu jego funkcjonowania. Te problemy utrzymywały się przez okres międzywojenny, częściowo też przyczyniły się do rozpadu królewskiej Jugosławii. W każdym razie władza rządowa i monarsza nad Dunajem często wybierała metodę daleką od kompromisów w kwestii zażegnania owych problemów, a skutecznym instrumentem służącym legitymizacji owych metod była prasa, gdzie prym wiodła „Politika”.

„POLITIKA” JAKO INSTRUMENT WŁADZY KARADORĐEVIĆÓW

Polski poseł w Belgradzie Władysław Schwarzburg-Günther²⁰ w raporcie przesłanym 21 sierpnia 1931 roku do polskiego MSZ zwrócił uwagę na „rządowy” charakter „Politiki” (Wotos, 2008, s. 546). Na tej podstawie dało się zauważyć powiązania gazety z ośrodkiem władzy w Jugosławii. Tyle że polski dyplomata ową rządowość postrzegał w marionetkowym gabinecie, który pozostawał w pełnej zależności od króla Aleksandra I. Nie zaistniała bowiem sytuacja w okresie istnienia Jugosławii Karadorđevićów, aby „Politika” znajdowała się w strefie wpływów niezależnych ekip rządzących. Gazeta realizowała przede wszystkim interes dworu. Przełomowa w odniesieniu do jej statusu była więc decyzja króla Aleksandra I o dokonaniu przewrotu ustrojowego w państwie w dniu 6 stycznia 1929 roku (Djokić, 2007, s. 69). Wtedy bowiem z krajobrazu jugosłowiańskiej polityki został wymazany parlament i system niezależnych rządów, a kolejne gabinety w latach 1929-1934 były uzależnione od monarchii. W rezultacie tych przeobrażeń „Politika” stała się organem rządu królewskiego, który służył kreowaniu i utrwalaniu rzeczywistości politycznej wyobrażonej przez Karadorđevićów.

Proces instrumentalizacji najważniejszej gazety w międzywojennej Jugosławii nastąpił nagle, gdy król Aleksander I montował autorytaryzm w państwie. W każdym razie działalność „Politiki” w latach 1918-1929 była również częściowo wyrazem dążeń Karadorđevićów. Trudno było wtedy mówić o „rządowym” charakterze gazety z uwagi na niezależność rządu wobec monarchii. Tym bardziej że na łamach „Politiki” często poddawano krytyce działania kolejnych ekip rządzących. Nie było bowiem normą, że działalność rządu wpisywała się w oczekiwania dworu. Pod tym względem najbardziej wymownym przykładem były gabinety Nikoli Pašicia. Jeden z najważniejszych graczy politycznych nad Dunajem nie cieszył się zaufaniem króla Aleksandra I. Monarcha zazdrościł mu ogromnej popularności wśród Serbów, a także sądził, że Pašić reprezentuje zbyt daleko posunięty nacjonalizm serbski, który nie sprzyja trwałości wielonarodowego państwa (Essen, 2006, s. 112). Trudno ocenić, która motywacja w rywalizacji z wielokrotnym premierem była

• • • • •

¹⁹ W początkowym etapie tworzenia zjednoczonego państwa południowosłowiańskiego przeciwny nazwie *Jugosławia* był Nikola Pašić. Uważał to określenie za sztuczne, odnoszące się wyłącznie do Słowian Południowych w Austro-Węgrzech. Poza tym wierzył, że Serbia zasługuje, aby jej nazwa znajdowała się w zjednoczonym państwie jugosłowiańskim z uwagi na jej pozycję polityczną i rolę w procesie tworzenia wspólnego państwa.

²⁰ Dyplomata urząd sprawował od 16 czerwca 1931 do 29 maja 1935 roku.

mocniejsza w działaniach podejmowanych przez monarchę, ale bezsprzeczny pozostaje fakt, że jednym z narzędzi obniżenia popularności Pašicia była „Politika”.

Na dworze jednak rozumiano, że wielokrotny premier i znakomity dyplomata powinien dysponować szerokimi uprawnieniami we wczesnym okresie istnienia Królestwa SHS. To w dużej mierze od Pašicia zależało powodzenie ułożenia stosunków wewnętrznych i uregulowanie statusu międzynarodowego państwa. Na łamach „Politiki” wspierano więc wysiłki dyplomatyczne podejmowane przez Pašicia w „traktatowym” okresie powojennym. Dyplomata stanął na czele delegacji jugosłowiańskiej na konferencję pokojową w Paryżu, broniąc wtedy interesu państwa przeciwko aspiracjom mocarstwowym, szczególnie Włoch. Polityk ów był zresztą aktywnym graczem w okresie jugosłowiańsko-włoskiego sporu o Rijekę w latach 1919-1920. Pašiciowi należy też przypisać zmontowanie takiego układu w krajowym parlamencie, który zdołał przeforsować projekt konstytucji w czerwcu 1921 roku. Na przyjęciu ustawy zasadniczej w państwie zależało szczególnie dworowi. Nic więc dziwnego, że „Politika” wspierała wszelkie wysiłki obozu politycznego Pašicia, które służyły przeforsowaniu centralistycznej konstytucji w dniu 28 czerwca 1921 roku („Устав је примљен”, 1921a, s. 1; „Устав је примљен”, 1921b, s. 1).

Ścisła współpraca Karadorđevićów z Pašiciem, polegająca często na wykorzystywaniu „Politiki” w celach propagandowych, została raz jeszcze wyraźnie zaznaczona latem 1921 roku. Wtedy bowiem w Jugosławii rozprawiono się komunistami. Na łamach „Politiki” kilka dni po uchwaleniu konstytucji poinformowano o nieudanej próbie zamachu na następcę tronu, ówczesnego księcia Aleksandra, oraz premiera Pašicia, za którą odpowiedzialnością obarczono komunistów („Атентат се расветљује”, 1921, s. 2; „Даља хапшења”, 1921, s. 2). Natomiast pod koniec lipca 1921 roku komunistyczna organizacja „Czerwona Sprawiedliwość” dokonała zamachu na ministra spraw wewnętrznych Milorada Draškovicia. Położenie trupem ministra od kul komunisty Aliji Alijagicia doprowadziło do formalnego zdelegalizowania Komunistycznej Partii Jugosławii, wszelkich innych organizacji komunistycznych w kraju, a także uruchomiono masowe prześladowania osób powiązanych z Moskwą. Na łamach „Politiki” żywiołowo nawoływano do prowadzenia tego typu działań, jednocześnie zachęcano naród do wydawania organom ściągania osób podejrzanych o sympatie komunistyczne („Комунистички посланици издати суду”, 1921, s. 1).

Symbolicznym zamknięciem wczesnego etapu montowania podstawowych instytucji w Jugosławii była śmierć formalnego przywódcy Jugosławii, króla Piotra I, w dniu 16 sierpnia 1921 roku²¹. Od tego czasu jego syn król Aleksander I sięgał po różne metody zwiększenia swej popularności w kraju. Jedną z nich były pochlebne artykuły na jego temat, które publikowano na łamach „Politiki”, choćby w okresie królewskich zaślubin z księżniczką Marią w czerwcu 1922 roku („Београд уочи свадбе”, 1922, s. 1; „Краљево Венчаље”, 1922, s. 1; „Марија краљица Срба, Хрвата и Словенаца”, 1922, s. 1). Jednak podstawowym problemem tego władcy Jugosławii była olbrzymia popularność Pašicia wśród Serbów. Wobec premiera na łamach „Politiki” kierowano różne uszczypliwości, choćby podczas jego wizyty dyplomatycznej we Włoszech, która miała miejsce w styczniu 1924 roku. Wtedy też redaktorzy „Politiki” zarzucili premierowi cynizm i wyrachowanie, a jego audiencję u papieża Piusa XI spuentowano rysunkiem, na którym Papież Kościoła Rzymskokatolickiego Pius XI na pytanie o status katolików w Jugosławii otrzymuje odpowiedź o sytuacji dwóch najważniejszych partii muzułmańskich w kraju („Пашић код Пана”, 1924, s. 1).

• • • • •

²¹ Należy pamiętać, że realną władzę w państwie od momentu jego utworzenia w grudniu 1918 roku sprawował ówczesny książę regent Aleksander, ale tron objął dopiero po śmierci ojca („Краљ Петар Први”, 1921, s. 1).

Innym sposobem zmniejszania popularności Pašicia w kraju było doprowadzenie do rozłamu w jego partii. Wykreowano więc w Ludowej Partii Radykalnej innego lidera, który mógł liczyć na poparcie dworu, a także propagandowe wsparcie „Politiki”. Był nim ceniony historyk, profesor Uniwersytetu w Belgradzie i były minister w Królestwie Serbii, Ljubomir Jovanović²². W lipcu 1924 roku na łamach „Politiki” ukazał się cykl artykułów opisujący spór o władzę w partii pomiędzy Jovanovićem a Pašiciem, gdzie faworyta dworu przedstawiano w bardzo korzystnym świetle („Радикални главни одбор”, 1924, s. 2).

Jovanović nigdy nie zdołał utworzyć rządu, a Pašić długo utrzymywał się przy władzy, jednocześnie skutecznie odpierając ataki prasowe. Dymisja jego ostatniego rządu nastąpiła dopiero w kwietniu 1926 roku. Na łamach „Politiki” oskarżono wtedy Pašicia o doprowadzenie do rozłamu w partii, a także udział w nielegalnych interesach finansowych, które *de facto* obciążały jego syna Radomira („Без г. Пашића”, 1926, ss. 1–2; „Мотивација оставке г. Пашића”, 1926, ss. 1–2). Te argumenty, wzmacnione w dyskursie prasowym, wystarczyły monarchse do zdymisjonowania Pašicia. Serbski mąż stanu próbował jeszcze powrócić do władzy w grudniu 1926 roku, o czym bez entuzjazmu pisano na łamach „Politiki” („Комунике г. Пашића”, 1926, s. 3). Przeciwno możliwości uformowania rządu przez Pašicia stanowczo wystąpił król Aleksander I, który w dniu 9 grudnia 1926 roku wezwał polityka na audiencję. Wtedy też skierował wobec niego następujące słowa: „Wy jesteście w stanie oskarżeń połączonych z aferą waszego syna, nie możecie być na czele władzy”²³.

Po opuszczeniu pałacu królewskiego były premier nie wygłosił komentarza. Następnego dnia 10 grudnia 1926 roku o godzinie 8:15, w wieku osiemdziesięciu lat, Pašić zmarł. O tym, że śmierć serbskiego męża stanu została wywołana zatargiem z królem Aleksandrem I mówili zarówno były jugosłowiański minister finansów i nieprzyjaciel Pašicia Milan Stojadinović²⁴, jak też współczesny historyk Dejan Djokić (Djokić, 2007, s. 64). Biorąc pod uwagę podeszły wiek byłego premiera, jego miłość do Serbii i wielkie ambicje polityczne, można przyjąć, że wzruszenie spowodowane słowami monarchy było bezpośrednim bodźcem, który przyczynił się do załamania nerwowego, następnie udaru i w rezultacie zgonu.

Ze względów wizerunkowych król Aleksander I uczestniczył w pogrzebie Pašicia. Ceremonii nadano niezwykle podniosły ton. Monarcha był przyodziany w mundur wojskowy, zaś jego kuzyn książę Paweł założył garnitur okolicznościowy. W mojej ocenie monarcha chciał w ten sposób podkreślić charakter rządów Karadorđevićów w relacjach z Pašiciem, które od 1903 roku często znajdowały odniesienie na płaszczyźnie konfliktów zbrojnych lub niepokojów międzynarodowych. Zmarły polityk był premierem na trudne czasy – szefem rządu w klimacie wojennym. Tymczasem w okresie pokoju lub stabilizacji politycznej działalność Pašicia zagrażała idei państwa jugosłowiańskiego, a także popularności dworu. Serbski mąż stanu był więc dla Karadorđevićów dobrym doradcą, gotowym przejść wła-

• • • • •

²² Ljubomir Jovanović urodził się 14 lutego 1865 roku w ówczesnym austriackim Kotorze (współcześnie w granicach Czarnogóry). Był wybitnym profesorem Uniwersytetu w Belgradzie, jednym z pierwszych ośmiu profesorów tej uczelni. Wraz z Ljubomirem Kovačevićem napisał dwutomową *Historię narodu serbskiego (Istoriju srpskog naroda)*, trans. *Историју српског народа*. W Królestwie Serbii był ministrem spraw wewnętrznych od 16 czerwca 1909 roku do 12 września 1910 roku oraz od 22 listopada 1914 roku do 20 grudnia 1918 roku, a także ministrem edukacji od 25 czerwca 1911 roku do 27 stycznia 1912 roku oraz od 18 czerwca 1912 roku do 22 listopada 1914 roku. Znacząco zaangażował się w utworzenie Królestwa SHS. Cechował go racjonalizm i wyważenie w głoszonych poglądach, choć znacząco ustępował charyzmą rywalowi politycznemu Pašiciowi. Zmarł 10 lutego 1928 roku w Belgradzie.

²³ Arhiv Jugoslavije [dalej: AJ], *Илустровани лист*, бр. 47, *Никола Пашић на одмору у цавтату*, 21 новембар 1926.

²⁴ *Ibidem*.

dzę w stanie wyjątkowym, ale nie spełniał dobrze funkcji premiera w okresie stabilizacji politycznej („Величанствена пратња Никоље Пашића”, 1926, s. 3).

Sądzą, że wraz ze śmiercią Pašicia, król Aleksander I rozważał dokonanie przewrotu ustrojowego w państwie lub co najmniej rekonstrukcji systemu władzy. Nie było bowiem w państwie polityka o takich atrybutach przywództwa, które gwarantowały stabilizację parlamentarno-rządową. Takiej funkcji nie mógł wtedy spełniać monarcha, który zwyczajowo nie brał udziału w jugosłowiańskich przetargach politycznych. Należało więc dokonać zmian systemowych w państwie, których przeprowadzenie zostało monarsze ułatwione przez zapaść parlamentaryzmu jugosłowiańskiego w 1928 roku. W czerwcu tego roku doszło do zamachu w parlamencie, skutkiem czego śmierć poniosło trzech deputowanych chorwackiej Ludowej Partii Chłopskiej, a w sierpniu 1928 roku w rezultacie ran odniesionych w zamachu zmarł przywódca opozycji chorwackiej Stjepan Radić (Djokić, 2007, ss. 67–68). Zamachowcem był poseł serbskiej Ludowej Partii Radykalnej Puniša Račić (Djokić, 2007, s. 64). Ogólny kryzys w stosunkach serbsko-chorwackich i wynikający z niego paraliż podstawowych instytucji państwa bezpośrednio przyczyniły się do wprowadzenia rządów autorytarnych przez króla Aleksandra I na początku stycznia 1929 roku (Djokić, 2007, ss. 73–74).

Monarcha swą decyzję zakomunikował narodowi za pośrednictwem „Politiki”, w niezwykle doniosłych sformułowaniach argumentowano konieczność przeobrażeń ustrojowych w państwie. To „Politika” przyczyniła się do złagodzenia szoku i paniki wśród ludności państwa jugosłowiańskiego w obliczu przewrotu ustrojowego. W gazecie przeobrażenia państwowe nazywano wyższą koniecznością, a króla Aleksandra I mężem stanu, który podjął się misji uratowania trwałości państwa („Моме драгом народу, Свима Србима, Хрватима и Словенцима”, 1929, s. 1). Warto zauważyć, że redakcja „Politiki” co najmniej od miesiąca przygotowywała naród na poważne zmiany systemowe w państwie. Otóż w grudniu 1928 roku odbyły się oficjalne uroczystości państwowe z okazji dziesięciolecia istnienia Królestwa SHS. Obszerny artykuł na łamach „Politiki” eksponował wtedy sylwetki wysokich oficerów zaprzyjaźnionych z dworem i stawiał króla Aleksandra I ponad podziałami politycznymi i narodowościowymi („Прослава Дрвог Децембра”, 1928, s. 1). Bez wątplenia chodziło o wykreowanie wizerunku władcy gotowego wydobyć państwo z zapaści. Władcy, który może liczyć na szerokie poparcie wojskowych niezwiązanych z polityką, a także miłującego ideał zjednoczonego państwa Słowian Południowych.

W latach 1929-1934 „Politika” była ściśle podporządkowana królowi Aleksandrowi I. Monarcha wprowadził system rządów w państwie, którego mechanizm funkcjonowania leżał u podstaw autorytaryzmu. W interesie Karađorđevićów było więc przejście głównych ośrodków masowego przekazu, a następnie za ich pośrednictwem dokonanie legitymizacji społecznej nowych instytucji ustrojowych w państwie.

Za pośrednictwem „Politiki” monarcha wydał wspomniane orędzie do narodu, w którym obwieścił zawieszenie zasad demokratyzmu w państwie, a także jego podstawowych instytucji, takich jak parlament, partie polityczne i konstytucja („Моме драгом народу, Свима Србима, Хрватима и Словенцима”, 1929, s. 1). Kolejne artykuły opublikowane w gazecie służyły też przedstawieniu członków rządu autorytarnego jako mężów zaufania („Изјава Председника Владе страног штампи”, 1929, s. 1), a także opisywały zbrodnie dokonane na zwolennikach Karađorđevićów, takich jak dziennikarz Toni Schlegel, którego chorwaccy ustasze zamordowali 22 marca 1929 roku („Убица Тони Шлегла уцелен са 200.000 динара”, 1929, ss. 2–3). Status „Politiki” w okresie rządów autorytarnych króla Aleksandra I był zaprogramowany nie tylko na zwalczanie chorwackich terrorystów, ale

też przeciwko opozycji politycznej kierowanej przez Vladko Mačka, któremu na łamach gazety w grudniu 1929 roku niesłusznie zarzucono udział w spisku na monarchę („Хапшење г др Вл. Маћка”, 1929, s. 3). Te wszystkie kwestie opisywane w „Politice” miały na celu usprawiedliwienie przed narodem konieczności dokonania przewrotu w państwie, a także wprowadzenia środków nadzwyczajnych, takich jak zaostrzona kontrola policyjna, ograniczenie wolności zgromadzeń i prasy, a także bezkarne aresztowania osób podejrzewanych o sympatie terrorystyczne, tj. ustaszowskie, komunistyczne lub rewolucyjno-macedońskie.

O ile niezrzeszeni politycznie Serbowie twarde rządy monarchy przyjęli ze spokojem, o tyle inne narody w państwie należało do owego stanu ustrojowego przekonać. Właśnie z tego powodu „Politika” na przełomie stycznia i lutego 1931 roku przygotowała wielką relację propagandową z wizyty monarchy z małżonką w Zagrzebiu. Para królewska odwiedziła m.in. klasztor sióstr miłosierdzia²⁵, dając w ten sposób wyraz poszanowania chorwackiego katolicyzmu, który przez monarchę był wtedy traktowany jako element szerokiego dziedzictwa jugosłowiańskiego. Para królewska odwiedziła także placówki edukacyjne, oświatowe i kulturalne, lokalną kawiarnię, dom studencki, park, a nawet na krótko wzięła udział w uroczystości weselnej zwykłej pary²⁶. W archiwach jugosłowiańskich zachowało się zdjęcie chorwackiej dziewczynki pozdrawiającej królewską parę – to zdjęcie było następnie wykorzystywane w aparacie propagandowym²⁷. Kolejne relacje „Politiki” w okresie dwóch tygodni były w większości poświęcone omówieniom podróży monarchy do Zagrzebia. Na pierwszych stronach wydań tej gazety na przełomie stycznia i lutego 1931 roku opisywano euforię mieszkańców i notabli Zagrzebia. Próbowano w ten sposób budować wizerunek serdecznych relacji monarchy z Chorwatami. W wyobrażeniu „Politiki” król Aleksander I był mężem stanu i ojcem narodu, zaś królowa Maria opiekunką rodzin i przyjaciółką dzieci jugosłowiańskich („Градско заступство Загреба код Њ. В. Краља”, 1931, ss. 1–2; „Краљ и Краљица у шестинама”, 1932, ss. 1–2; „Њ. В. Краљ и Краљица послеђују загребачке шкоље и хумане институције”, 1931, ss. 1–2; „Њ. В. Краљ и Краљица у загребачком радницком кбаршу”, 1931, ss. 1–2; „Чајанка у загребачком двору”, 1931, ss. 1–2 i in.).

Cieniem na zabiegi monarchy rzuciło się zabójstwo cenionego historyka Milana Šufflaya, które miało miejsce 18 lutego 1931 roku w Zagrzebiu. Na łamach „Politiki” dopiero trzy dni później napisano o „tajemniczym napadzie” na zagrzebskiego profesora, który zmarł w wyniku rozległych ran zadanych młotkiem. Poinformowano, że policja dołoży wszelkich starań w ujęciu sprawcy²⁸. Dwa dni później, 23 lutego 1931 roku, umieszczono jeszcze krótki artykuł o pogrzebie naukowca, który spoczął na cmentarzu Mirogoj. W artykule napisano wyłącznie o podstawowych szczegółach skromnej ceremonii („Погреб др. Милана Шуфлаја”, 1931, s. 7).

Policja jugosłowiańska nigdy nie szukała sprawców zabójstwa, ponieważ musiałyby zacząć od najwyższego szczebla w Zagrzebiu. Otóż współcześnie wiadomo, że zamach

• • • • •

²⁵ AJ, Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије, sygn. ОЗФ-74-3, *Краљ Александар и Краљица Марија у посети самостани милосрдних сестара у Загребу*, 31 јануар 1931.

²⁶ AJ, Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије, sygn. ОЗФ-74-2, *Девојуица поздравља Краљицу Марију и Краља Александра и обданишту на трешевеки у Загребу*, 29 јануар 1931.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Pierwsza relacja „Politiki” o zabójstwie Šufflaya została opublikowana w tym samym dniu co np. w polskiej prasie. Tymczasem na łamach serbskiej gazety wszelkie artykuły dotyczące wydarzeń w państwie jugosłowiańskim były publikowane z reguły kilka dni wcześniej niż w Polsce. Można zatem sądzić, że pisanie o Šufflayu było tematem dalece niewygodnym dla pozostającej pod wpływem dworu „Politiki”. Por. „Sensacyjne morderstwo polityczne w Zagrzebiu”, 1931, s. 13 („Загонетни напад на загребачког професора др. Шуфлаја”, 1931, s. 4).

na Šufflaya zorganizowała królewska organizacja Młoda Jugosławia (Mlada Jugoslavi-ja, Млада Југославија), której członkowie Ljubomir Belošević i Branko Zwerger dokonali morderstwa na zlecenie szefa zagrzebskiej policji Janko Bedekovicia²⁹. W sprawie wyjaśnienia mordu na Šufflayu interweniowali wybitni uczeni Albert Einstein i Heinrich Mann, którzy w oficjalnym piśmie protestacyjnym zwrócili się do Ligi Praw Człowieka oraz amerykańskiej gazety „The New York Times”. Za zabójstwo obwiniono króla Aleksandra I, nazywając sposób jego rządów absolutystycznym horrorem i terrorem wobec Chorwatów. Zauważono, że jego podróż do Zagrzebia na przełomie stycznia i lutego 1931 roku była poprzedzona licznymi ostrzeżeniami wysłanymi do polityków opozycji. Zagrożono im, że w przypadku jakiegokolwiek manifestacji antykrólewskiej zostaną wyciągnięte surowe konsekwencje – insynuowano śmierć (Einstein & Mann, 1931).

Pomimo nielicznych wpadek sprawna propaganda królewska głoszona na łamach „Politiki” nie ustawała w kolejnych latach. W kwietniu 1932 roku w gazecie ostro skrytykowano protestujących studentów w Belgradzie i innych ośrodkach akademickich w Jugosławii, którzy domagali się autonomizacji uczelni, będącej pod ścisłym wpływem monarchy („Студентске демонстрације”, 1932, s. 2). Natomiast w marcu i kwietniu 1933 roku w „Politice” grzmiano przeciwko frakcji Vladko Mačka. Jemu i innym politykom skupionym wokół partii chorwackich ludowców zarzucono działalność antypaństwową. Równocześnie z uznaniem, „w poczuciu najwyższej sprawiedliwości”, w gazecie przyjęto surowe wyroki sądu jugosłowiańskiego wobec Mačka i jego stronników, m.in. Ivana Pernara, Viktora Koštuicia oraz Petara Posaricia („Др. Владимир Мачек осуђен на три године строгог затвора”, 1933, s. 4; „Др. Иван Пернар осуђен годину дана строгога затвора”, 1933, s. 5).

Kolejna wizyta króla Aleksandra I w Zagrzebiu w grudniu 1933 roku doczekała się kolejnej propagandowej relacji „Politiki”, której nadano dodatkowy wymiar z uwagi na usiłowanie zabójstwa monarchy. Otóż władca Jugosławii do Zagrzebia przybył w rocznicę swoich czterdziestych piątych urodzin. Chodziło mu o zjednanie Chorwatów, z którymi według propagandy „Politiki” miał świętować własne urodziny oraz równocześnie istnienie państwa jugosłowiańskiego („Загреб је са неизмиреним одчшевљељем дочекао јуче по подне Љ. В. Краља и Краљицу”, 1933, ss. 1–3; „Рођендан Л. В. Краља прослављен је јуче свечано у седој земљи”, 1933, ss. 1–2). Owe świętowanie mogło zakończyć się śmiercią monarchy, ponieważ pierwszego dnia wizyty ustasze zaplanowali jego zabójstwo, którego miał dokonać drobny przemytnik Petar Mijat Oreb. Zamach miał zostać wykonany przy użyciu bomby rzuconej w kierunku monarchy idącego w uroczystym pochodzie ulicami Zagrzebia. Terrorysty towarzyszyli Josip Begović i Antun Pogorelec („Загреб је са неизмиреним одчшевљељем дочекао јуче по подне Љ. В. Краља и Краљицу”, 1933, ss. 1–3; „Рођендан Л. В. Краља прослављен је јуче свечано у седој земљи”, 1933, ss. 1–2). Ostatecznie Mijat Oreb nie rzucił bomby, co zdaniem chorwackiego historyka Tonko Barčota wynikało ze strachu i stresu udzielającego się zamachowcowi (Barčot, 2006, ss. 863–896). Planu awaryjnego na wypadek niepowodzenia nie posiadali Begović i Pogorelec. Ponadto agenci policji jugosłowiańskiej otrzymali informację o planowanym zamachu, co umożliwiło im dosyć szybkie namierzenie zamachowców. Po krótkiej wymianie ognia, podczas której poległ jeden z policjantów, Oreb Mijat wraz z towarzyszymi zostali schwytani (Barčot, 2006, ss. 863–896).

• • • • •

²⁹ Bedeković był oprawcą i sadystą. Większość swojej kariery policyjnej spędził w Zagrzebiu, ale pracował też w jugosłowiańskim ministerstwie spraw wewnętrznych. Specjalizował się w zadawaniu tortur i doprowadzania do samobójstw członków ruchów komunistycznych, separatystycznych i ustaszy. Zmarł 9 kwietnia 1938 roku w szpitalu psychiatrycznym we Vrapču.

Proces niedoszłych zabójców króla Aleksandra I odbył się w drugiej połowie marca 1934 roku. Towarzyszyły mu wielkie emocje. Wtedy też w ośrodku władzy królewskiej uświadomiono sobie, jakie zagrożenie dla Jugosławii niesie działalność ustaszy. Na łamach „Politiki” napisano o konieczności zlikwidowania tej organizacji, którą zdaniem gazety tworzyli kryminaliści i wyrzutki społeczeństwa. Zwrócono uwagę na niebezpieczeństwo sprawnego zorganizowania ustaszy, rozbudowane struktury ich organizacji, a także posiadany przez nią majątek. O tym ostatnim świadczył fakt, że Mijat Oreb za zabójstwo monarchy miał zagwarantowane pół miliona dinarów („Јуче је почело суђење Петру Мијату Оребу, Јосипу Беговићу и Антуну Погорелцу, који су у децембру прошле године у Загребу припремали атенат на Љ. В. Краља”, 1934, ss. 3–4).

Proces zakończył się 28 marca 1934 roku wyrokiem skazującym dla trzech niedoszłych zamachowców – dwudziestodwuletni Mijat Orab i dwudziestoczeroletni Begović zostali skazani na karę śmierci, tak jak również dwudziestosześcioletni Pogorelec, ale pod wpływem błagań jego ojca kara Pogoreleca została wkrótce zamieniona na dożywotnie więzienie o zastrzonym rygorze i przymusie pracy fizycznej. Karę śmierci na Mijacie Orabie i Begoviću wykonano 12 maja 1934 roku, o czym w dwóch zdaniach wspomniała „Politika” („Извршена смртна казна над Оребом и Беговићем”, 1934, s. 6).

Propaganda dworu Karadorđevićów za pośrednictwem „Politiki” właściwie ustała w październiku 1934 roku, gdy ustasze w porozumieniu z macedońskimi rewolucjonistami zorganizowali zamach i zamordowali króla Aleksandra I na ulicach Marsylii („Погинуо је краљ Александар I”, 1934, s. 1). Wtedy też w państwie wykształcił się kryzys przywództwa. Następcą zamordowanego monarchy został jego najstarszy syn, jedenastoletni Piotr, ale faktyczną władzę w państwie objęła regencja, na czele której stanął książę regent Paweł. To jemu należy przypisać rozpoczęcie procesu stopniowego odmrażania autorytaryzmu w Jugosławii, przywrócenie rzeczywistego parlamentaryzmu i innych wolności zawieszonych przez króla Aleksandra I. Działania księcia Pawła doprowadziły do osłabienia silnego przywództwa w kraju. Monarchia zachowała silne kompetencje, ale równorzędnym ośrodkiem władzy był rząd, który nie charakteryzował się już całkowitym podporządkowaniem wobec dworu. Doszło więc do fragmentaryzacji ośrodka decyzyjnego w państwie, co istotnie osłabiło jego pozycję wewnętrzną i międzynarodową.

W latach 1934-1941 na łamach „Politiki” powrócono do dosyć swobodnego głoszenia poglądów, które inaczej niż w okresie władzy króla Aleksandra I nie służyły umacnianiu pozycji Karadorđevićów w państwie. Książę Paweł zachwycał się angielską demokracją³⁰ i nie traktował prasy jako środka do umacniania swej władzy. To właśnie te sympatie doprowadziły do ograniczenia wpływów Karadorđevićów na łamach „Politiki”. W gazecie jeszcze w 1934 roku bez niczyjej ingerencji przeprowadzono wnikliwe śledztwo dziennikarskie związane ze śmiercią króla Aleksandra I („Дефинитивно је утврђен идентитет марселског убице”, 1934, s. 7; „Краљ Александар I погинуо је јуче по подне у Марселу као жртва злочиначког атената”, 1934, s. 3; „Престоница је с љубављу и оданошћу дочекала свога младог Краља”, 1934, s. 5; „У Загребу не постоји ни трговац, ни трговина Петра Келемена, нити ико човека под тим именом познаје”, 1934, s. 10 i in.), ale w kolejnych latach dało się zauważyć odejście „Politiki” od powiązań z Ka-

• • • • •

³⁰ Książę Paweł był absolwentem Uniwersytetu w Oksfordzie, gdzie należał m.in. do elitarnego klubu towarzyskiego Bullingdon Club. Podczas studiów w Anglii odnalazł w sobie wrażliwość dla sztuki, tradycji i kultury. AJ, Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије, sygn. 797-ЗКП, 4/0035-0036, Писмо Мајкла Ернеста Садлера и Оксфорда – кнезу Павлу Карађорђевићу, у коме га подржава у намери да оформи репрезентативну збирку радова савремених британских сликара и поклаља му слику Поцера Фраја, 1 децембар 1925.

radordeviciami i przejęcie rzeczywiście niezależnej funkcji prasowej. O skali odpolitycznienia gazety świadczy fakt, że na jej łamach nie prowadzono już nawet przyjaznej polityki wizerunkowej wobec dworu, jak w latach 1918-1929. Dopiero pod koniec marca 1941 roku gazetę próbował przejąć siedemnastoletni król Piotr II, który stanął na czele wojskowego zamachu stanu wymierzonego w księcia Pawła i rządu porozumiewawczego Cvetkovića i Mačka (Tomasević, 2001, ss. 43–47), ale te zabiegi nie miały znaczenia wobec kapitulacji Jugosławii w rezultacie natarcia Państw Osi, które nastąpiło 17 kwietnia 1941 roku (Petranović & Zečević, 1988, ss. 470–471).

Wraz z upadkiem Jugosławii Karadordevićiów na okres trzech lat zawieszeniu uległa działalność „Politiki”, którą pod koniec października 1944 roku reaktywowali komuniści. Status gazety został wtedy podporządkowany ekipie Josipa Broza Tito, która m.in. za pośrednictwem „Politiki” rozpoczęła demontaż instytucji władzy królewskiej w państwie, a także zapoczątkowała proces utrwalenia rządów komunistycznych w Jugosławii.

KONKLUZJE

Vladislav F. Ribnikar założył gazetę „Politika” w rezultacie przeobrażeń demokratycznych w Serbii, które na początku XX wieku przeprowadzili Karadordevićowie. Jedną z przesłanek owych przeobrażeń była wolność prasy, której paradoksalnie na łamach gazety Ribnikara nigdy nie było zbyt wiele w przeszło stuletniej historii gazety. Wbrew intencjom twórcy „Politika” znalazła się w szerokiej strefie wpływów politycznych, a pierwszym wyraźnym przykładem takiego obrotu spraw była postawa Karadordevićiów wobec tej gazety w latach 1918-1941, choć w tym zakresie należy dokonać pewnego istotnego rozgraniczenia.

Otóż według kryterium systemowego dzieje międzywojennej Jugosławii można podzielić na dwa zasadnicze okresy ustrojowe, tj. monarchię parlamentarną (1918-1929) i autorytaryzm (1929-1941), przy czym w drugim okresie począwszy od zamordowania króla Aleksandra I w październiku 1934 roku rozpoczął się stopniowy proces odmrażania autorytaryzmu. Można więc przyjąć, że w latach 1934-1941 w Jugosławii wykształcił się ustrój sprzyjający rządowi semi-autorytarnemu lub quasi-autorytarnemu. Wtedy również „Politika” uwolniła się spod ścisłego wpływu Karadordevićiów wobec bieżących kierunków działalności gazety.

Również w okresie jugosłowiańskiej monarchii parlamentarnej na łamach gazety założonej przez Ribnikara dało się zauważyć pewien zakres niezależności. Najważniejsze pismo polityczne w Królestwie SHS znajdowało się w orbicie wpływów Karadordevićiów, ale bez przeszkód dokonywało bieżących analiz politycznych i społecznych. Co prawda w latach 1918-1929 dwór wykorzystywał działalność „Politiki” do realizacji najważniejszych interesów państwowych, czasem do zaspokojenia prywatnych aspiracji, ale w tym okresie działania Karadordevićiów często pokrywały się z ogólnym interesem państwa. Natomiast w okresie autorytaryzmu króla Aleksandra I na łamach „Politiki” realizowano wyłącznie kierunki propagandy królewskiej, która służyła utrwalaniu przekonania o słuszności wprowadzenia zmian systemowych w państwie. Działalność gazety była też wtedy obliczona na budowanie wizerunku króla Aleksandra I jako męża stanu realizującego najwyższy interes państwa.

Nieodporność na wpływy polityczne gazety założonej przez Ribnikara może więc dziwić w zestawieniu z jej fenomenem. Począwszy od utworzenia w 1904 roku „Politika”

tylko trzykrotnie została zmuszona do tymczasowego zawieszenia działalności w krótkich odstępach czasu³¹. Płynność wydawniczą „Politiki” należy więc określić jako fascynującą wobec skali przeobrażeń na terytorium jugosłowiańskim w XX wieku i na początku XXI wieku, tj. poważnych zmian systemowych i geopolitycznych, a także krwawych konfliktów zbrojnych. Gazeta stała się ikoną serbskiego rynku prasowego. Na jej łamach pisywali m.in. Branislav Nušić, Ivo Andrić, Petar Kočić, Viktor Novak, Grigorije Božović, Desanka Maksimović, Petar Stojanović i inne wybitne osobistości serbskiej kultury i nauki, zaś wpływy polityczne w gazecie posiadali Karadordevićowie, komuniści i reżim Miloševića.

Co sprawia, że „Politika” wciąż cieszy się dużą popularnością w Serbii? Sądzę, że kolejne ekipy władające Jugosławią (następnie Serbią) rozumiały, iż czynnik propagandowy sprzyja utrwalaniu silnych rządów. Nie inaczej było przecież w przypadku autorytaryzmu króla Aleksandra I, który uzyskał legitymizację społeczną w wielu doniosłych sprawach właśnie za pośrednictwem „Politiki”. To status tej gazety pod rządami Karadordevićów, a szczególnie wspomnianego monarchy, stanowił klarowny przykład wykorzystywania prasy w realizacji konkretnego celu politycznego. Szczególnie, gdy taki stan rzeczy miał miejsce w czasach niezbyt rozwiniętego rynku prasowego, który akumulował większą część środków masowego przekazu. Jestem więc zdania, że wiele inicjatyw podejmowanych i wspieranych przez Karadordevićów w międzywojennej Jugosławii nie miałyby szans powodzenia, gdyby nie działalność gazety „Politika”.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Arhiv Jugoslavije

Илустровани лист [Ilustrovani list]

Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије [Zbirka fotografija Dvora Kraljevine Jugoslavije]

„Gazeta Lwowska”, 1903

„Le Figaro”, 1903

„Српске Новине” [„Srpske Novine”], 1903

„Политика” [„Politika”], 1909, 1914, 1921–1922, 1924, 1926, 1928–1929, 1931–1934

BIBLIOGRAFIA

Barčot, T. (2006). Nesudeni atentator na kralja Aleksandra: Petar Oreb Mijat i njegov put do vješala. *Journal of Contemporary History*. (3), 863–896.

Clark, C. (2013). *The sleepwalkers: How Europe went to war in 1914*. New York: Harper.

Craig Nation, R. (2003). *War in the Balkans, 1991–2002*. Carlisle: Strategic Studies Institute.

Djokić, D. (2007). *Elusive Compromise: A history of interwar Yugoslavia*. London: Hurst Publishers.

Einstein, A., & Mann, H. (1931). *Appeal to the International League of Human Rights*.

Pobrano 15 czerwca 2014, z <http://www.croatianhistory.net>

• • • • •

³¹ Zawieszenie działalności gazety miało miejsce w okresie I wojny światowej od 14 listopada do 21 grudnia 1914 roku i od 23 września 1915 do 1 grudnia 1919 roku, a także podczas II wojny światowej od 6 kwietnia 1941 do 28 października 1944 roku. Następnie taki stan rzeczy miał miejsce dopiero latem 1992 roku, gdy strajkowano przeciwko polityce wydawniczej redakcji.

- Essen, A. (2006). *Polityka Czechosłowacji w Europie Środkowej w latach 1918–1932*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Janjatović, B. (2002). *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Leitenberg, M. (2006). *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*. New York: Cornell University.
- Ljušić, R. (1998). *The Obrenovics and their Genealogy*. Gornji Milanovac: The Museum of the G. Milanovac.
- Notre enquête à Belgrade. (1903, czerwiec 23). *Le Figaro*, ss. 2–3.
- Nowy król serbski. (1903, czerwiec 17). *Gazeta Lwowska*, s. 1.
- Petranović, B., & Zečević, M. (Red.). (1988). *Jugoslavija 1918–1988: Tematska Zbirka Dokumentata*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad.
- Sensacyjne morderstwo polityczne w Zagrzebiu. (1931, luty 21). *Ilustrowany Kuryer Codzienny*, s. 13.
- Sotirović, V. B. (2007). *Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1914–1918*. Vilnius: Vilnius University Press.
- Surčulija, J., Pavlović, B., & Jovanović Padejski, Đ. (2011). *Mapping Digital Media: Serbia*. Pobrano 15 czerwca 2014, z <http://www.opensocietyfoundations.org>
- The International Federation of Audit Bureaux of Circulations. (2012). *National Newspapers total circulations IFABC 2012*. Pobrano 15 czerwca 2014, z <http://www.ifabc.org>
- Tomasević, J. (2001). *War and revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and collaboration*. Stanford: Stanford University Press.
- Weaver, J. (2002). *The Serbian Black Hand*. Bloomington: Xlibris.
- Wołos, M. (Red.). (2008). *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1931*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Атентат се расветљује. (1921, липец 1). *Политика*, s. 2.
- Без г. Пашића. (1926, квіецієћ 6). *Политика*, ss. 1–2.
- Београд уочи свадбе. (1922, czerwiec 7). *Политика*, s. 1.
- Величанствена пратња Никоље Пашића. (1926, grudzień 13). *Политика*, s. 3.
- Владислав Рибникар. (1914, wrzesień 3). *Политика*, s. 1.
- Градско заступство Загреба код Њ. В. Краља. (1931, styczeń 29). *Политика*, ss. 1–2.
- Даља хапшења. (1921, липец 2). *Политика*, s. 2.
- Дефинитивно је утврђен идентитет марселског убице. (1934, październik 17). *Политика*, s. 7.
- Др. Владимир Мачек осуђен на три године строгог затвора. (1933, kwiecień 30). *Политика*, s. 4.
- Др. Иван Пернар осуђен годину дана строгога затвора. (1933, marzec 15). *Политика*, s. 5.
- Загонетни напад на загребачког професора др. Шуфлаја. (1931, luty 21). *Политика*, s. 4.
- Загреб је са неизмиреним одчшевљељем дочекао јуче по подне Љ. В. Краља и Краљицу. (1933, grudzień 17). *Политика*, ss. 1–3.
- Извршена смртна казна над Оребом и Беговићем. (1934, мај 13). *Политика*, s. 6.
- Изјава Председника Владе страном штамп. (1929, styczeń 14). *Политика*, s. 1.
- Јуче је почело суђење Петру Мијату Оребу, Јосипу Беговићу и Антуну Погорелцу, који су у децембру прошле године у Загребу припремали атентат на Љ. В. Краља. (1934, marzec 20). *Политика*, ss. 3–4.

- Кљакић, С. (2014). „*Политика*“ није излазила под окупацијом. Pobrano 15 czerwca 2014, z <http://www.politika.rs>
- Комунике г. Пашића. (1926, grudzień 8). *Политика*, s. 3.
- Комунистички посланици издати суду. (1921, sierpień 3). *Политика*, s. 1.
- Краљ Александар I погинуо је јуче по подне у Марсељу као жртва злочиначког атената. (1934, październik 10). *Политика*, s. 3.
- Краљ и Краљица у шестинама. (1932, luty 2). *Политика*, ss. 1–2.
- Краљ Петар Први. (1921, sierpień 17). *Политика*, s. 1.
- Краљево Венчаље. (1922, czerwiec 8). *Политика*, s. 1.
- Марија краљица Срба, Хрвата и Словенаца. (1922, czerwiec 9). *Политика*, s. 1.
- Моме драгом народу, Свима Србима, Хрватима и Словенцима. (1929, styczeń 6). *Политика*, s. 1.
- Мотивација оставке г. Пашића. (1926, kwiecień 5). *Политика*, ss. 1–2.
- Мрђеновић, Д. (Red.). (1988). *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*. Београд: Нова Књига.
- Њ. В. Краљ и Краљица послеђују загребачке шкоље и хумане институције. (1931, styczeń 31). *Политика*, ss. 1–2.
- Њ. В. Краљ и Краљица у загребачком радничком кбаршу. (1931, styczeń 30). *Политика*, ss. 1–2.
- Пашић код Папе. (1924, styczeń 29). *Политика*, s. 1.
- Погинуо је краљ Александар I. (1934, październik 10). *Политика*, s. 1.
- Погреб др. Милана Шуфлаја. (1931, luty 23). *Политика*, s. 7.
- Престолонаследник Ђорђе. (1909, marzec 14). *Политика*, s. 1.
- Престоница је с љубављу и оданошћу дочекала свога младог Краља. (1934, październik 14). *Политика*, s. 5.
- Прослава Дрвог Децембра. (1928, grudzień 2). *Политика*, s. 1.
- Радикални главни одбор. (1924, lipiec 25). *Политика*, s. 2.
- Рођендан Л. В. Краља прослављен је јуче свечано у седој земљи. (1933, grudzień 18). *Политика*, ss. 1–2.
- Студентске демонстрације. (1932, kwiecień 2). *Политика*, s. 2.
- У Загребу не постоји ни трговац, ни трговина Петра Келемена, нити ико човека под тим именом познаје. (1934, październik 11). *Политика*, s. 10.
- Убица Тони Шлегла уцељен са 200.000 динара. (1929, marzec 24). *Политика*, ss. 2–3.
- Устав је примљен. (1921a, мај 13). *Политика*, s. 1.
- Устав је примљен. (1921b, czerwiec 29). *Политика*, s. 1.
- Хапшење г др Вл. Маћка. (1929, grudzień 23). *Политика*, s. 3.
- Чајанка у загребачком двору. (1931, luty 1). *Политика*, ss. 1–2.

BIBLIOGRAPHY

- Atentat se rasvetljuje. (1921, July 1). *Politika*, p. 2.
- Barčot, T. (2006). Nesudeni atentator na kralja Aleksandra: Petar Oreb Mijat i njegov put do vješala. *Journal of Contemporary History*. (3), 863–896.
- Beograd uoči svadbe. (1922, June 7). *Politika*, p. 1.
- Bez g. Pašića. (1926, April 6). *Politika*, pp. 1–2.

- Čajanka u zagrebačkom dvoru. (1931, February 1). *Politika*, pp. 1–2.
- Clark, C. (2013). *The sleepwalkers: How Europe went to war in 1914*. New York: Harper.
- Craig Nation, R. (2003). *War in the Balkans, 1991–2002*. Carlisle: Strategic Studies Institute.
- Dalja hapšenja. (1921, July 2). *Politika*, p. 2.
- Definitivno je utvrđen identitet marselskijog ubice. (1934, October 17). *Politika*, p. 7.
- Djokić, D. (2007). *Elusive Compromise: A history of interwar Yugoslavia*. London: Hurst Publishers.
- Dr. Ivan Pernar osuđen godinu dana strogoga zatvora. (1933, March 15). *Politika*, p. 5.
- Dr. Vladimir Maček osuđen na tri godine strogog zatvora. (1933, April 30). *Politika*, p. 4.
- Einstein, A., & Mann, H. (1931). *Appeal to the International League of Human Rights*. Retrieved June 15, 2014, from <http://www.croatianhistory.net>
- Essen, A. (2006). *Polityka Czechosłowacji w Europie Środkowej w latach 1918–1932*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Gradsko zastupstvo Zagreba kod Nj. V. Kralja. (1931, January 29). *Politika*, pp. 1–2.
- Hapšenje g dr VI. Mačka. (1929, December 23). *Politika*, p. 3.
- Izjava Predsednika Vlade stranoj štampi. (1929, January 14). *Politika*, p. 1.
- Izvršena smrtna kazna nad Orebom i Begovićem. (1934, May 13). *Politika*, p. 6.
- Janjatović, B. (2002). *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Juče je počelo sućelje Petru Mijatu Orebu, Josipu Begoviću i Antunu Pogorelcu, koji su u decembru prošle godine u Zagrebu pripremali atekat na Lj. V. Kralja. (1934, March 20). *Politika*, pp. 3–4.
- Kljakić, S. (2014). „*Politika*“ nije izlazila pod okupacijom. Retrieved June 15, 2014, from <http://www.politika.rs>
- Komunike g. Pašića. (1926, December 8). *Politika*, p. 3.
- Komunistički poslanici izdati sudu. (1921, August 3). *Politika*, p. 1.
- Kralj Aleksandar I poginuo je juče po podne u Marselju kao žrtva zločinačkog atekata. (1934, October 10). *Politika*, p. 3.
- Kralj i Kraljica u šestinama. (1932, February 2). *Politika*, pp. 1–2.
- Kralj Petar Prvi. (1921, August 17). *Politika*, p. 1.
- Kraljevo Venčanje. (1922, June 8). *Politika*, p. 1.
- Leitenberg, M. (2006). *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*. New York: Cornell University.
- Ljušić, R. (1998). *The Obrenovics and their Genealogy*. Gornji Milanovac: The Museum of the G. Milanovac.
- Marija kraljica Srba, Hrvata i Slovenaca. (1922, June 9). *Politika*, p. 1.
- Mome dragom narodu, Svima Srbima, Hrvatima i Slovencima. (1929, January 6). *Politika*, p. 1.
- Motivacija ostavke g. Pašića. (1926, April 5). *Politika*, pp. 1–2.
- Mrdenović, D. (Ed.). (1988). *Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941)*. Beograd: Nova Kljiga.
- Nj. V. Kralj i Kraljica posleđuju zagrebačke školje i humane institucije. (1931, January 31). *Politika*, pp. 1–2.
- Nj. V. Kralj i Kraljica u zagrebačkom radničkom kbaršu. (1931, January 30). *Politika*, pp. 1–2.
- Notre enquête à Belgrade. (1903, June 23). *Le Figaro*, pp. 2–3.

- Nowy król serbski. (1903, June 17). *Gazeta Lwowska*, p. 1.
- Pašić kod Pape. (1924, January 29). *Politika*, p. 1.
- Petranović, B., & Zečević, M. (Eds.). (1988). *Jugoslavija 1918–1988: Tematska Zbirka Dokumentata*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad.
- Podendan L. V. Kralja proslavljen je juče svečano u sedoj zemlji. (1933, December 18). *Politika*, pp. 1–2.
- Poginuo je kralj Aleksandar I. (1934, October 10). *Politika*, p. 1.
- Pogreb dr. Milana Šuflaja. (1931, February 23). *Politika*, p. 7.
- Prestolonaslednik Đorđe. (1909, March 14). *Politika*, p. 1.
- Prestonica je s ljubavlju i odanošću dočekala svoga mladog Kralja. (1934, October 14). *Politika*, p. 5.
- Proslava Drvog Decembra. (1928, December 2). *Politika*, p. 1.
- Radikalni glavni odbor. (1924, July 25). *Politika*, p. 2.
- Sensacyjne morderstwo polityczne w Zagrzebiu. (1931, February 21). *Ilustrowany Kurjer Codzienny*, p. 13.
- Sotirović, V. B. (2007). *Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1914–1918*. Vilnius: Vilnius University Press.
- Studentske demonstracije. (1932, April 2). *Politika*, p. 2.
- Surčulija, J., Pavlović, B., & Jovanović Padejski, Đ. (2011). *Mapping Digital Media: Serbia*. Retrieved June 15, 2014, from <http://www.opensocietyfoundations.org>
- The International Federation of Audit Bureaus of Circulations. (2012). *National Newspapers total circulations IFABC 2012*. Retrieved June 15, 2014, from <http://www.ifabc.org>
- Tomasević, J. (2001). *War and revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and collaboration*. Stanford: Stanford University Press.
- U Zagrebu ne postoji ni trgovac, ni trgovina Petra Kelemena, niti iko čoveka pod tim imenom poznaje. (1934, October 11). *Politika*, p. 10.
- Ubica Toni Šlegla uceljen sa 200.000 dinara. (1929, March 24). *Politika*, pp. 2–3.
- Ustav je primljen. (1921a, May 13). *Politika*, p. 1.
- Ustav je primljen. (1921b, June 29). *Politika*, p. 1.
- Veličanstvena pratnja Nikolje Pašića. (1926, December 13). *Politika*, p. 3.
- Vladislav Ribnikar. (1914, September 3). *Politika*, p. 1.
- Weaver, J. (2002). *The Serbian Black Hand*. Bloomington: Xlibris.
- Wołos, M. (Ed.). (2008). *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1931*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Zagonetni napad na zagrebačkog profesora dr. Šuflaja. (1931, February 21). *Politika*, p. 4.
- Zagreb je sa neizmirenim odčševljeljem dočekao juče po podne Lj. V. Kralja i Kraljicu. (1933, December 17). *Politika*, pp. 1–3.